

SOUČASNÁ FRANCOUZSKÁ SOCIOLOGIE

JAN KELLER

STUDIJNÍ TEXTY

Současná francouzská sociologie

Jan Keller

Recenzovali

doc. PhDr. Helena Kubátová, Ph.D. (Univerzita Palackého)

prof. PhDr. Stanislav Štech, CSc. (Univerzita Karlova)

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

**Národní
plán
obnovy**

**MS
MT**
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2022

Edice SLON – Studijní texty, 74. svazek / řídí Helena Kubátová,

Alena Miltová a Jiří Ryba

Redakce Alena Miltová

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© Jan Keller, 2022

ISBN 978-80-246-5359-4

ISBN 978-80-246-5381-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

OBSAH

Úvodem: Kam až sahá současnost	9
Kapitola 1 Diagnóza doby	11
1.1 V jaké společnosti žijeme?	12
1.1.1 Klasické pojetí společnosti	13
1.1.2 Rozklad ideje společnosti	14
1.1.3 Sociologie bez společnosti?	16
1.1.4 Logika našeho výkladu	21
1.2 Od společnosti průmyslové k postindustriální	23
1.2.1 Tourainovo pojetí postindustriální společnosti	24
1.2.2 Optimistické názory na postindustriální společnost	26
1.2.3 Kritické názory na postindustriální společnost	27
1.3 Od společnosti národní ke globální	31
1.3.1 Národ z perspektivy sociologie	32
1.3.2 Spor o charakter globalizace	34
1.3.3 Zachycení dílčích dopadů globalizace	36
1.3.4 Pokusy o obecnou teorii globalizace	39
1.4 Od moderny k postmoderně	44
1.4.1 Postmodernismus	45
1.4.2 Postmodernita	49
1.4.3 Konzumní společnost z postmoderní perspektivy	50
1.4.4 Hypermoderna jako kritika postmoderní perspektivy	56
K dalšímu promýšlení	59
Kapitola 2 Proměny sociální struktury	61
2.1 Hlavní rysy vývoje sociální struktury	62
2.1.1 Socioprofesionální kategorie	62
2.1.2 Sociální mobilita	68
2.1.3 Sociální nerovnosti	72

2.1.4	Pohled generační	76
2.2	Profily socioprofesionálních kategorií	79
2.2.1	Konec rolnictva	79
2.2.2	Studie o dělnících	81
2.2.3	Zaměstnanci	86
2.2.4	Vyšší řídicí pracovníci	89
2.2.5	Svobodné profese	96
2.2.6	Podnikatelé v průmyslu a obchodu	99
2.3	Debaty o vývoji sociální struktury	104
2.3.1	Diskuse o existenci tříd	105
2.3.2	Spor o novou drobnou buržoazii	110
2.3.3	Společnost středních vrstev	113
2.3.4	Krise středních vrstev	118
2.3.5	Debata o lidových vrstvách	122
2.3.6	Hrozba deklasování	125
	K dalšímu promyšlení	127
Kapitola 3 Práce a zaměstnání		129
3.1	Vývoj v oblasti práce a zaměstnání	130
3.1.1	Základní údaje ze světa práce	130
3.1.2	Dualizace trhu práce	132
3.1.3	Změny organizace práce	135
3.1.4	Konflikty ve světě práce	136
3.2	Od sociologie průmyslu k sociologii služeb	138
3.2.1	První studie z oblasti sociologie průmyslu	139
3.2.2	Nové tlaky ve světě práce a zaměstnání	140
3.2.3	Prekarizace práce	142
3.2.4	Nezaměstnanost	145
3.2.5	Pracovní podmínky	147
3.2.6	Práce ve veřejném a soukromém sektoru	148
3.3	Budoucnost práce a zaměstnání	149
3.3.1	Od pracovní smlouvy k obchodnímu kontraktu	150
3.3.2	Různost kultur práce	153
3.3.3	Krise společnosti zaměstnání	156
3.3.4	Konec práce?	158
	K dalšímu promyšlení	160
Kapitola 4 Sociologie organizace		163
4.1	Vývoj pohledu na formální organizace	164
4.1.1	Kritika byrokracie	164

4.1.2 Od organizací k sítím	170
4.2 Praktiky neomanagementu	172
4.2.1 Inovace v řízení firem	173
4.2.2 Nový management veřejné sféry	179
4.3 Spor o novost teorií řízení	183
4.3.1 Nových duch kapitalismu	184
4.3.2 Recyklace idejí managementu	188
K dalšímu promýšlení	192
Kapitola 5 Škola a vzdělání	193
5.1 Vývoj vzdělanosti	194
5.1.1 Systém školství	195
5.1.2 Primární vzdělávání	196
5.1.3 Sekundární vzdělávání	197
5.1.4 Terciární vzdělávání	198
5.2 Oblasti zájmu sociologie vzdělávání	199
5.2.1 Demokratizace přístupu ke vzdělání	200
5.2.2 Škola a reprodukce nerovností	202
5.2.3 Segregace v oblasti vzdělávání	207
5.2.4 Inflace hodnoty diplomů	208
5.3 Kam směřuje vzdělávání?	211
5.3.1 Přehodnocení Durkheimovy koncepce školy	211
5.3.2 Napětí mezi vzdělanostními cíli	213
5.3.3 Degradace vzdělání?	216
K dalšímu promýšlení	218
Kapitola 6 Sociologie rodiny	221
6.1 Hlavní tendence vývoje rodiny	222
6.1.1 Sňatečnost	222
6.1.2 Porodnost a plodnost	223
6.1.3 Nesezdané soužití	224
6.1.4 Rozvodovost	225
6.1.5 Neúplné rodiny	227
6.2 Vývoj bádání o rodině	228
6.2.1 Začátky poválečné sociologie rodiny	228
6.2.2 Vztahy mezi partnery	230
6.2.3 Rodiče a děti	231
6.2.4 Mezigenerační solidarita	234
6.3 Rodina v individualizované společnosti	236
6.3.1 Proměny rodiny a její stabilita	237

6.3.2 Rodina mezi privatizací a socializací	238
6.3.3 Rodina a sociální vrstvy	240
K dalšímu promýšlení	243
Kapitola 7 Sociologie města	245
7.1 Město a bydlení	246
7.1.1 Pohyby obyvatel	246
7.1.2 Bydlení	248
7.1.3 Problémy malých a středních měst	249
7.1.4 Předměstská sídliště	251
7.2 Vybrané studie ze sociologie města	252
7.2.1 Začátky poválečné sociologie města	252
7.2.2 Prostorové aspekty sociálního rozvrstvení	255
7.2.3 Chráněná teritoria horních vrstev	259
7.2.4 Proces gentrifkace	261
7.2.5 Sociálně citlivá předměstí	262
7.3 Diskuse o povaze měst	266
7.3.1 Kolik rychlostí má město?	267
7.3.2 Spor o existenci ghett	270
7.3.3 Od města k metropoli	273
K dalšímu promýšlení	280
Kapitola 8 Durkheimovo dědictví	283
8.1 Sociální integrace a exkluze	284
8.1.1 Koncept sociální exkluze	285
8.1.2 Příčiny, typy a fáze exkluze	287
8.1.3 Reakce exkludovaných	290
8.1.4 Kritika konceptu exkluze	293
8.1.5 Exkluze a teorie společnosti	296
8.1.6 Od exkluze ke krizi integrace	299
K dalšímu promýšlení	306
8.2 Sociální regulace a individualismus	307
8.2.1 Individualismus a holismus	308
8.2.2 Krize institucí regulace	310
8.2.3 Mnohost kódů regulace	313
8.2.4 Ambivalentnost individualismu	317
8.2.5 Patologie individualismu	319
8.2.6 Individualismus jako produkt společnosti	325
8.2.7 Homo sociologicus Pierra Bourdieua	333
K dalšímu promýšlení	337

Summary	339
Résumé	341
Literatura	343
Jmenný rejstřík	361
Věcný rejstřík	366

ÚVODEM: KAM AŽ SAHÁ SOUČASNOST

Slovo „současná“ v názvu této práce může vyvolat určité nedorozumění. Patří k rysům dnešní doby, že čas se zkracuje ještě rychleji než vzdálenosti. Projevuje se to mimo jiné tím, že knihy starší několika let jsou považovány za beznadějně zastaralé. Podobné je to při akreditacích výuky, kdy se trvá na tom, aby studijní texty byly ustavičně nahrazovány aktuálnějšími bez ohledu na to, kolik toho přinášejí nového. Obava ze zastaralosti vyrazuje obavu ze ztráty paměti a v krajním případě se za znalost disciplíny považuje povědomí o obsahu módních novinek posledních několika let. | 9

K nevýhodám tohoto zkracování času patří riziko ignorování souvislostí. Pokud bychom se při výkladu současné francouzské sociologie omezili řeckně na produkci poslední dekády, čtenář by jen stěží pochopil, proč se zmínění autoři zabývají právě tím, čím se zabývají, a nepojednávají, nepřou se a nediskutují třeba o něčem úplně jiném. Náš přehled se týká činnosti zástupců dvou až tří generací francouzských sociologů a dalších badatelů v příbuzných oblastech společenských věd. Je tomu tak proto, že procesy, které sledujeme, trvají právě tak dlouho. Byly postupně nastartovány od poloviny 20. století a od té doby se vzájemně prolínají a navzájem urychlují. To, že je můžeme sledovat již po několik dekád, nám umožňuje nepropadat prvotnímu nadšení, jež zpravidla vyvolávaly u autorů, kteří je analyzovali mezi prvními. Umožňuje nám to zohlednit i kritické pohledy na ně, aniž bychom propadli jednostrannosti jedněch či druhých. Nástup postindustriální společnosti přinesl i negativní dopady dezindustrializace, módní vlna postmoderního myšlení nás obohatila nejen o nové pohledy, ale i o nová klíše, současná vlna globalizace přinesla neméně problémů, než kolik si jich troufala vyřešit.

Francouzská sociologie je mimořádně kompetentní ohledně zachycení všech těchto proměn, neboť právě již od poloviny 20. století disponuje kategorizací umožňující zachytit dynamiku vývoje sociální struktury. Všichni sociologové, o nichž pojednáváme, počínaje

Alainem Tourainem, Henry Mendrasem, Pierrem Bourdieuem či Raymondem Boudonem měli možnost již od svých raných prací tuto kategorizaci využívat a také tak činili, i když ve svých analýzách dospívali mnohdy k tvrzením protikladným. Věcnost a solidnost argumentů, s nimiž oni i jejich následovníci pracují, jsou další z věcí, kterou by nás mohlo studium současné francouzské sociologie inspirovat.

Kapitola 1

DIAGNÓZA DOBY

Sociologie se v průběhu 19. století zformovala jako disciplína zkoumající podobu a vývojové tendence moderní společnosti. Prakticky všichni klasici sociologického myšlení věnovali velkou pozornost tomu, čím se moderní společnost liší od poměrů, jež vládly v dobách předmoderních. Podstatu modernity spatřovali v procesech diferenciaci, generalizace, racionalizace, individualizace. Za historické události, jež uvedly tyto procesy do chodu, jsou považovány demokratické revoluce v rovině politické a revoluce průmyslová v rovině ekonomické a sociální. Dlouho do 20. století byl přístup sociologie založen na několika více či méně reflektovaných předpokladech. „Společnost“, kterou jednotliví sociologové zkoumali, se fakticky kryla s národním státem, jehož byli příslušníky. Centrem této společnosti bylo hlavní město, její hranice byly tvořeny státními hranicemi. K dalším předpokladům patřila domněnka o vazbě mezi jednáním individuů a jejich umístěním v sociální struktuře. Různí sociologové se lišili v tom, za jak úzkou a nakolik jednosměrnou tuto vazbu považovali, avšak bez myšlenky o korespondenci mezi aktérem a systémem by nemělo smysl o společnosti jako strukturovaném celku vůbec uvažovat. A konečně třetím předpokladem bylo, že moderní společnost se dynamicky vyvíjí, což ji poměrně jednoznačně odlišovalo od sociálních útvarů předmoderních. Ve druhé polovině 20. století se všechny tyto předpoklady začínají zpochybňovat. Hovoří se o konci průmyslové společnosti a nástupu společnosti postindustriální, poukazuje se na to, že globalizace si vynucuje přestat uvažovat v měřítku národního státu, přichází se s tvrzením o postmodernitě, která zpochybňuje snad vše, co platilo v obyčejných moderní dobách. Radikální hlasy oznamují, že společnost, tak jak jsme ji znali, fakticky přestala existovat a spolu s ní ztrácí oprávnění k existenci i sociologie. Domníváme se, že takový názor je silně přehnaný a příliš přeceňuje rozsah a význam změn, k nimž v současné době dochází. Na výsledcích bádání dvou či tří generací francouzských sociologů působících od druhé světové války až po současnost chceme doložit, že změny, jimiž společnost prochází, jsou sice dalekosáhlé, nepřenášejí nás však do kvalitativně jiného světa a nezhodnocují dosavadní poznání o povaze

a fungování modernity. Proč jsme si k tomuto účelu vybrali právě sociologii francouzskou? Právě ona má totiž pro takový rozbor ty nejhodnější vlastnosti. Jako jediná disponuje již od poloviny 50. let 20. století nástrojem pro zachycení proměn sociální struktury. Tento nástroj má podobu registru socioprofesionálních kategorií a umožňuje kromě změn samotné sociální struktury sledovat také trendy vývoje sociální mobility. Zároveň je používán všemi dílčími sociologickými disciplínami, takže představuje jednotný rámec pro zkoumání proměn nejrůznějších oblastí života současné společnosti. Pokusíme se ukázat, že ani avizovaný přechod k postindustriální společnosti, ani změny, k nimž dochází v důsledku ekonomické globalizace, ale ani údajný příchod takzvané postmoderny nesnížily význam socioprofesionálního rozvrstvení společnosti a jeho dopad do každodenního života jejích členů.

12 | I když jsou pohyby, k nimž dochází v sociální struktuře od poloviny 20. století, významné, neznamená to, že svět práce a zaměstnání změnil logiku svého fungování, že se radikálně mění povaha formálních organizací, že systém vzdělávání odstraňuje všechny dosavadní formy nerovnosti, že rodinné a příbuzenské vztahy přestávají být ovlivňovány sociální příslušností a že město se sociálně homogenizuje. I přes výraznou individualizaci společnosti nevymizela tak zcela vazba mezi jednáním, postoji a preferencemi jednotlivců a jejich umístěním v sociální struktuře. I když došlo k masovým přesunům mezi socioprofesionálními kategoriemi a mění se jejich početnost i charakter, neznamená to, že riziko, že se člověk stane obětí sociálního vyloučení, tedy ocitne se mimo tuto strukturu, je čistě náhodné a není nijak sociálně determinováno.

1.1 V jaké společnosti žijeme?

Těsně před koncem 20. století vložili otázku „V jaké společnosti žijeme?“ do názvu své knihy sociologové François Dubet a Danilo Martuccelli (1998). Hned úvodem konstatují, že zažíváme úpadek a vyčerpání představy společnosti, která převládala až do poloviny tohoto století. V průběhu druhé poloviny 20. století prožívá pojem „společnost“ podobný osud, který o sto let dříve potkal srovnatelně souhrnný pojem „pospolitost“. Jedná se o sociální systém, který je rozkládán silami, jež působí současně z více směrů a které nikdo nemá pod kontrolou. Paradoxem je, že modernitu rozkládají tytéž síly, jež ji prosadily. Řeč je o dopadech individualismu, trhu, racionalizace a odkouzlení světa. To, že klasický obraz společnosti podléhá zkáze, ještě neznamená, že sociologie jako věda o společnosti propadne bezradnosti. Oba autoři věří, že si může udržet své místo v oblasti odborných disciplín, pokud dokáže popsat, co se vlastně se společností děje. Klasické otázky socio-

logie nemizí. Stále má smysl se ptát, co drží sociální svět pohromadě, čím a kým je ovládán, jaký vliv má jeho struktura na individuální osudy těch, kdo v něm žijí. Tyto staré otázky však vyžadují zcela novou odpověď.

1.1.1 Klasické pojetí společnosti

Podle zmíněných autorů se klasický obraz společnosti, který črtá sociologie v 19. a ještě dlouho do 20. století, vyznačuje čtyřmi hlavními rysy. Především se jedná o společnost moderní. Podstatnou součástí myšlení všech klasiků disciplíny byla snaha odlišit moderní dobu od toho, co jí předcházelo, ať již se jednalo o povahu sociálního uspořádání, typ mocenských vztahů, mechanismy zajišťující fungování celku, povahu lidského soužití či způsob myšlení. Rozdíly ve všech těchto ohledech jsou považovány za natolik zásadní, že mnozí sociologové chápou „modernitu“ a „společnost“ jako synonyma a odmítají používat termín společnost pro doby předmoderní.

| 13

K určujícím rysům klasického obrazu společnosti patří systémovost. Je to celek s jasnými hranicemi, pevnou strukturou a se silnou vnitřní koherencí. Jeho prvky nejsou uspořádány náhodně, fungují podle přesně daných pravidel. Různost statusů, odlišnost rolí a charakter institucí vytvářejí funkční jednotu, která přispívá k integraci celku, a to nezávisle na vědomí jednotlivých individuálních či skupinových aktérů. Émile Durkheim hovořil v této souvislosti o organické solidaritě a strukturní funkcionalismus, který na jeho myšlení navazoval, vytvořil modelový obraz takové jednoty a stability celého systému. Přes všechny dílčí spory je sociologie ještě dlouho do druhé poloviny 20. století ovládána představou přísně funkčně uspořádaného celku. Tam, kde konsenzuální sociologie typu strukturního funkcionalismu vidí racionální mechanismy integrace prospívající všem aktérům, sociologové konfliktu zdůrazňují mocenskou asymetrii, nadvládu jedněch nad druhými. Tam, kde jedni hovoří o sdílených hodnotách, mluví druzí o protikladných zájmech. Na obrazu integrovaného a funkčně provázaného celku se tím však nic nemění.

Moderní společnost je společností průmyslovou. To znamená dvojí. Jednak se celá její reprodukce soustřeďuje kolem práce, která vytváří nové hodnoty, zvyšuje bohatství a rozšiřuje prosperitu. V dobách předmoderních bylo zvykem kumulovat bohatství dobýváním a podmaňováním. Tato strategie nemizí, oficiální prioritou se však stává dobývání bohatství na přírodě a jeho transformace v průběhu průmyslového procesu. Návodem ke zbohatnutí již není zvládnutí vá-

lečného umění, nýbrž osvojení výrobních technologií. Tradiční formy identity dané stavovskou příslušností se rozpadají a na jejich místo nastupuje identita odvozovaná od vykonávané profese. Průmyslová společnost vytváří celistvý systém, i když je to systém rozdíraný konflikty vycházejícími právě z oblasti práce. Paradoxně také tyto konflikty posilují systémový charakter celku, neboť sociální třídy, které se v jejich průběhu profilují, jsou sice v nerovném postavení, jsou však na sobě navzájem závislé.

14 | Moderní společnost, kterou sociologové v protikladu k útvarům předmoderním popisují jako krajně abstraktní a vysoce komplexní celek, má svůj zcela prozaický reálný základ. Je jím národní stát. „Sociologie se formuje v době, kdy historici sepisují fresky národních dějin, geografové chtějí zachytit tyto dějiny v terénu, spisovatelé a hudebníci se snaží vyjádřit duši národa“ (Dubet a Martuccelli 1998, 30).

Národní stát představuje jakousi moderní podobu komunity poté, co ty tradiční byly rozbity silami tržní ekonomiky a mentalitou individualismu. Přes veškerou účelovou racionalitu, ke které se moderní společnost hlásí, zdědila po svých pospolitostních předchůdcích něco z racionality hodnotové, tedy něco z posvátnosti.

1.1.2 Rozklad ideje společnosti

Autoři konstatují, že všechny určující rysy moderní společnosti jsou v průběhu druhé poloviny 20. století zpochybněny, postupně se drojí a na jejich místo nastupují s různou intenzitou prvky odlišné. Především dochází ke krizi samotné modernity, respektive ke krizi představ o jejím lineárním, automatickém a neproblémovém vývoji. Ukazuje se, že různé společnosti prožívají modernitu poněkud odlišně, neexistuje jednotné pravidlo, jehož dodržování by spolehlivě vedlo k modernizaci země. Odlišnosti historického vývoje a specifčnosti národní identity způsobují, že není možno seřadit všechny země na jakési jednotné škále modernosti. K povědomí o krizi modernity přispěly zvrácené tendence, které poznamenávají její vývoj. Organizované vraždění s využitím těch nejmodernějších technologií, postupující destrukce přírody, manipulace lidmi a jejich potřebami, to vše dokumentuje odvrácenou stranu „dělání pokroku“. Od počátku má moderní společnost poněkud schizofrenní ráz. Apeluje na morální autonomii každého jednotlivce a zároveň funguje v programu instrumentální racionality, který velí zvyšovat materiální užitek za každou mez a za jakoukoliv cenu. Dvě odlišné tváře modernity mají mnoho konkrétních podob. Staví proti sobě jedince

a systém, hodnoty a zájmy, kulturu a ekonomiku, individualismus a utilitarismus.

Pozvolna je zpochybňován také systémový charakter moderní společnosti. Přispěla k tomu zejména sociologie organizace. Každá z formálních organizací (firma, úřad, politická strana, církve aj.) byla dříve chápána jako jakási společnost v malém. V rámci funkčního celku s jasně vymezenými hranicemi a pravidly byly statusy a role definovány požadavky systému, přičemž všechny zúčastněné spojovaly závazně sdílené hodnoty. Organizace byly chápány jako dopředu daný rámec, jehož členové naplňují ve vzájemné kooperaci stanovené cíle. Ve francouzské sociologii se tento obraz mění přibližně od poloviny 70. let 20. století. Formální organizace začínají být pojímány jako nestabilní výsledky střetávání jednotlivých aktérů, z nichž každý sleduje svoji vlastní strategii a mobilizuje dostupné zdroje k prosazení svých cílů. To, co zvnějšku působí jako pevný systém, je vždy jen přechodným výsledkem úsilí jednotlivých aktérů, a to často v podobě nezamýšlených důsledků jednání. Pevné, stabilní, hierarchicky uspořádané organizace se mění v pružné a měnlivé sítě propojující jednotlivce a celé firmy.¹

| 15

Klasická modernita byla společností průmyslovou. Francouzský sociolog Alain Touraine je jedním z prvních, kdo koncem 60. let 20. století mluví o nástupu společnosti postindustriální. Průmyslová výroba zůstává stále podstatná pro produkci bohatství a placená práce je stále základní společenskou aktivitou. Avšak podobně jako se v dobách klasické modernity přelilo těžiště pracovních aktivit z agrárního sektoru do sektoru průmyslového, probíhá nyní stejně masivní přesun mezi průmyslem a sférou služeb. Optimisté si od toho slibují zrod společnosti informační a vzdělanostní. Pesimisté upozorňují, že svět práce se dualizuje, plnohodnotná práce je zejména u některých kategorií ekonomicky aktivních (mládež, ženy, migranti) vytlačována pracovními kontrakty neplnohodnotnými, prekérními.

Konflikt tříd, který byl specifickou formou integrace společnosti průmyslové, je nahrazován štěpením v řadách samotných pracujících. Jejich životní dráhy se stále více liší podle toho, zda pracují v „chráněných sektorech“, anebo jsou ponecháni napospas silám tržní ekonomiky. Spolu s těmito proměnami je dřívější ústřední konflikt mezi prací

¹ K podobnému obrazu jako badatelé v oblasti formálních organizací dospěli již dříve sociální interakcionisté a po nich také stoupcí sociálního konstruktivismu. Ani pro ně není společnost dopředu daný nadindividuální systém, který determinuje jednání svých členů, nýbrž představuje krajně měnlivý meziprodukt, křehkou konstrukci vytvářenou a ustavičně měněnou v průběhu sociálních a řečových interakcí svých členů. Tento konstrukt nemá žádné centrum, žádné hranice a žádného autora.

a kapitálem nahrazen nepřehledným množstvím různorodých sporů, které do politiky vnášejí nová sociální hnutí (feminismus, hnutí za práva menšin, hnutí regionální, ekologická aj.).

16 | K tomu přistupuje, že v době globalizace slábně síla a pozice národního státu. Sociologové mají určitý problém se k této otázce vyjádřit, neboť už od dob klasiků se sociologie poněkud paradoxně kategorií národa příliš nezabývá. Národ splýval sociologům dlouho se státem a společností. Nekladli si otázku, nakolik právě příslušnost k těmto národu vytváří faktor, který propojuje (národní) kulturu se (suverénní) politikou a s (národní) ekonomikou. Globalizace tuto původní jednotu kultury, politiky a ekonomiky přímo v jádru nabourává. Globalizovaná ekonomika oslabuje moc národních států, kultura se rozpadá mezi kulturu globální a regionální. Národ v této konstelaci sice přežívá, avšak odpojen od ekonomické moci a zbavován kulturní identity stává se nesamozřejmým prvkem.

1.1.3 Sociologie bez společnosti?

V roce 2013 vydává Alain Touraine, jeden z nejcitovanějších a mediálně nejznámějších francouzských sociologů, knihu s názvem *Konec společnosti*. Konstatuje v ní, že sociálně přestává existovat, instituce typu státu, rodiny či školy ztrácejí svůj vliv, společnost se rozpadá a proti sobě stojí v tomto sociálním vakuu dva světy. Na jedné straně jsou to neosobní systémy fungující v zájmu profitu a moci, na straně druhé pak individua a celé skupiny, které vznášejí své oprávněné nároky ve jménu lidských práv. Nástup toho, co nazývá „postsociální érou“, považuje autor za větší přelom, než bylo vystřídání průmyslové společnosti společností postindustriální a poté společností informační. V nové éře jsou už jednotlivci jen okrajově ovlivňováni sociálními strukturami, stále méně jsou definováni svou sociální pozicí. Patrné je to třeba z toho, že namísto náležení v podobě příbuzenství nabývá na významu vlastní volba v oblasti sexuality. Namísto výzkumu sociální determinovanosti volebního chování se zkoumá vlastní výběr voliče. Váha subjektivní orientace je vyšší než fakt sociálního náležení. „V moderní společnosti sociální pozice určovala podmínky reprodukce biologické, sociální a kulturní. Dnes kulturní volby určují sociální pozici“ (Touraine 2013, 94).

Touraine tento vývoj vítá, neboť jednotlivci se osvobozují od diktátu společnosti, od jejích norem a řídí se výhradně svým svědomím, které nepramení ze společnosti, nýbrž je založeno v čistě etické dimenzi. Takové jednání je zcela legitimní, neboť práva jsou něco hod-

notnějšiho než zákony a z hlediska etického stojí vysoko nad nimi. Sociolog se domnívá, že zatímco ti, kdo řídí společnost, sledují pouze své hmotné a mocenské zájmy, ti ostatní uznávají čisté hodnoty, jež nemají nic společného s osobními či kolektivními zájmy. Pro klasickou sociologii není v této nové realitě už žádné místo. Globalizovaný systém reprodukce zisku a moci je nutno analyzovat v kategoriích ekonomie, vysvětlení jednání individuů a jejich voleb náleží do oblasti etiky. Touraine toho ani v nejmenším neželí, od konce sociálna si slibuje více osvobození než chaosu.

Oznámení konce společnosti není natolik překvapivé, jak by se mohlo zdát. Vcelku logicky plyne ze schématu, které zmíněný autor v základních rysech načrtnul již v polovině 70. let (Touraine 1976).

Již tehdy považoval za základní konflikt doby boj občanů za svobodu a práva ohrožované fúzí ekonomického vykořisťování, politické hegemonie a kulturní moci.² Velké naděje vkládal tehdy do nových sociálních hnutí. I když mají mnoho podob, spojuje je odmítání vlády profitu, kritický postoj k masovému konzumu, odpor k pozůstatkům kolonialismu. Za tím vším se projevuje snaha dosáhnout toho, aby společnost opět převzala kontrolu nad svým směřováním a neřídila se jen imperativem růstu, tedy zvyšováním zisku mocných. Dělnické hnutí a odbory sehrávaly tuto roli v podmínkách průmyslové společnosti. S rozvojem společnosti konzumu ustoupil problém vykořisťování nevratně do pozadí a místo ústředního společenského konfliktu zaujal boj hnutí rodících se zdola a vystupujících proti technokracii, která vládne ve všech oblastech působení (např. ve zdravotnictví, školství či armádě) pomocí svých aparátů. Sociální hnutí se snaží zabránit zrychlování procesu koncentrace moci. Jejich cílem „musí být vytvoření společnosti, která se definuje jako síť komunikací, a ne už jako stroj na využití energie“ (Touraine 1976, 50).

V polovině 80. let avizoval sociolog nástup tohoto ústředního konfliktu společnosti pod heslem „návratu aktéra“ (Touraine 1984). Zatímco v průmyslové společnosti platilo, že aktéři se definují v kategoriích systému (na základě svého místa ve společnosti a skrze role, které s jejich statutem souvisí), postupně dochází k roztržce mezi aktérem a systémem. Ukazuje se, že systém je jen nástrojem mocných

2 Tehdy viděl Touraine zdroj tohoto ohrožení v technostrukturách, tedy v národním státu řízeném technokraty. Jak předznamenal již ve své práci o postindustriální společnosti, osou konfliktu už není vykořisťování, nýbrž rozpory mezi potřebami systému a potřebami těch, kdo v něm žijí, nemohou však spolurozhodovat o jeho chodu (Touraine 1969).

a aktéři se proti němu bouří.³ Za skutečné aktéry považuje Touraine ty, kdo chtějí produkovat novou sociální situaci místo toho, aby jen konzumovali možnosti dané existujícím stavem. Autentičtí aktéři nehovoří jménem budoucnosti, historie a pokroku, ale svým vlastním jménem. Nevzývají kolektivní elán, jsou antikolektivističtí. Věří více na osobní svobody než na kolektivní osvobození. Nechtějí řídit běh věcí, požadují jen právo být sebou samými, rozvíjet svoji kreativitu a usilovat o své štěstí. Mezi takové aktéry řadí Touraine například ty, kdo vystupují ve jménu skutečného vzdělání proti škole a univerzitě, ve jménu zdraví proti nemocnicím, ve jménu mezosociálních vztahů proti schémataům urbanizace, ve jménu ekologie proti jaderným elektrárnám. Tato témata vzrušují veřejnost více než třeba rozšíření vlivu odborů. Za nejdůležitější kulturní hnutí považuje feminismus.

Rozchod aktéra se systémem má závažné důsledky pro sociologii. Jestliže aktér sám sebe přestal definovat v kategoriích systému (svou sociální pozicí, umístěním v sociální struktuře, vykonávanými rolemi, sdílenými hodnotami aj.), pak sociologie ztrácí nástroje své analýzy. Jestliže se aktéři odmítají definovat svou účastí na systému a vymezují se spíše svou osobní historií a kulturou než historií a kulturou sociálního systému, pak by sociologie neměla postupovat opačně. Měla by vycházet nikoliv z analýzy poměrů ve společnosti, ale naopak od aktéra, neboť „analýza sociologa je blízká emocím a snům těch, kdo se cítí zraněni, protože nenacházejí podporu pro své ideje a svoji senzibilitu“ (Touraine 1984, 52).⁴

Z těchto premis buduje Touraine svoji kritiku modernity (Touraine 1992a). Opět hovoří o narůstajícím protikladu mezi sílícími aparáty

3 Téma sociálních hnutí Touraine zasazuje do kontextu obecnějších pojmů „historicitu“ a „subjekt“. Termínem „historicitu“ označuje schopnost společnosti konstruovat své praktiky v souladu s modely, které je překračují. Vládnoucí třída má vždy tendenci vydávat své vlastní zájmy za všeobecně závazné a údajně nadčasové normy a hodnoty. Subjekt je takový aktér, který je situován v historicitě, tj. v rovině velkých normativních orientací sociálního života. Tradiční subjekty se definovaly schopností ovládat a transformovat svět. Je třeba z dnešních aktérů opět udělat subjekty, ovšem se schopností distance, kterou zaujmou vůči ambicím ovládat a přetvářet. Jinak by hrozilo, že stvoří jen další velké vyprávění použitelné k obhajobě mocenských cílů.

4 Již zde ovšem najdeme Tourainovy pochybnosti ohledně zformování sociálního aktéra. Konstatuje, že u studentů od poloviny 70. let 20. století náhle ustoupilo pěstování antikultury a zájem o odvážné utopie defenzivnímu chování a starosti o profesní budoucnost. Neznamená to podle něj, že by opustili zpochybnění průmyslové společnosti, ale že rezignovali. „Situace v západních zemích zůstává příznivá pro vznik protestních proudů, zatím však ne pro jejich propojení do širšího sociálního hnutí. Žádný z aktuálních bojů nemůže být označen jako principiální konflikt, kolem kterého se mohou spojit všechny ostatní“ (Touraine 1984, 288).

moci včetně oblastí zdravotnictví, vzdělávání a informací a skutečnými potřebami svobodných individuí. V abstraktnější rovině popisuje toto napětí jako rozpor mezi racionalizací a subjektivací. Modernita funguje jako nástroj kontroly, integrace a represe. Proti této její povaze se bouří Subjekt, který hájí své přirozené právo na nezávislost a svobodu. Subjekt se odmítá odvolávat na božskou instanci, na smysl dějin či na zákony pokroku, jako tomu bylo dříve. Své nároky vyslovuje pouze svým jménem. Téma Subjektu již v této Tourainově práci zatlačuje téma sociálních hnutí. Subjektem není každé individuum. Jednotlivci, kteří hledají tržní užitek či uspokojení konzumní touhy, subjekty nejsou. Nejsou jimi ani ti, kdo se podřizují předpisům držitelů moci. Subjektem je jen ten, kdo chrání svoji svobodu vůči tlakům ekonomického a politického systému a staví proti platným zákonům svoji touhu. Subjekt si uvědomuje, že skutečným smyslem sociální integrace je kontrola a dohled. Je třeba oprostít se od ideje společnosti, neboť pod tímto názvem se skrývají malé skupiny kontrolující tok peněz, vlivu a informací. Pod heslem sociální integrace se tato mocenská centra snaží manipulovat zbytkem společnosti. „Subjekt se nesmí sociálně integrovat. Za výzvami k integraci se skrývají ambice totalitarismu“ (tamtéž, 289).

| 19

Sociologie se musí dokázat obejít bez společnosti. Vyčerpání ideje společnosti je dobrá zpráva, otevírá novou etapu modernity. Namísto studia racionalizace a fungování sociálních institucí by od nynějška měla sociologie studovat konflikt mezi Subjektem a systémem, mezi svobodou a mocí. Co a jak má zkoumat? Subjekt se realizuje ve vztazích zamilovanosti nebo přátelství. „Vztah zamilovanosti vyřazuje sociální determinismy. Militantní angažování ve prospěch druhých má podobné rysy jako vztah zamilovanosti. Nesmí ale být ve službách organizace či strany“ (tamtéž, 291).

O téměř dvacet let později Touraine konstatuje, že finanční kapitalismus produkuje toxické bubliny, nepreferuje výrobní aktivity, nýbrž finanční spekulace, díky nimž hrstka lidí získává astronomické příjmy, zatímco příjmy ostatních víceméně stagnují (Touraine 2010). Přesouváme se do společnosti nikoliv postindustriální, ale postsociální, neboť sociální charakter nemá ani proces globalizace a finanční kapitál, ani apel na Subjekt. Sociolog opakuje, že skuteční aktéři nejsou motivováni svými sociálními a ekonomickými zájmy, nýbrž vůlí bránit svá práva. Konflikt mezi dominantní mocí ekonomiky a etickou obhajobou práv lidského subjektu lze vyřešit jedině nalezením institucí, které by kontrolovaly ekonomický život ve jménu morálních práv.

V již zmíněné práci o konci sociální a konci společnosti sociolog své celoživotní úvahy sumarizuje (Touraine 2013). Je patrné, že

aktér v podobě nových sociálních hnutí Touraina zklamal. Jediným skutečným aktérem je individuuum, které se dokáže chovat jako Subjekt. Právě na Subjekt přenáší i význam, který ve svých dřívějších pracích připisoval historicitě. Zatímco historicita znamenala schopnost společnosti transformovat se a být tvůrcem sebe sama, Subjekt představuje totéž v individualizované podobě. V každém z nás, ujišťuje Touraine, dřímá Subjekt, který jediný nás může přeměnit v aktéry, v tvůrce naší budoucnosti a nás samotných. O Subjektu mluví proto, že tento výraz není zatížen žádnými atributy biologickými, ekonomickými, sociálními či kulturními a zachycuje lidskou bytost jako tvůrce, ne jako něco stvořeného. Jestliže Tourainovy dřívější úvahy často silně připomínaly teze situacionismu, toto tvrzení upomíná na motivy gnosticizmu, které oživil koncem 60. let belgický historik heretických hnutí Raoul Vaneigem.⁵ Základem této hereze bylo přesvědčení, že ve vyvolených lidech dřímá boží jiskra, která jim propůjčuje výjimečnost a právo nerespektovat normy a zákony. U Touraina má tato logika podobu vyzvednutí práv Subjektu proti všem formám sociální kontroly. Sociální kontrolu vykonávají ti, kterým jde jen o jejich moc a profit. Zato ti, kdo jsou schopni roznítit v sobě světlo Subjektu, mají tvůrčí schopnost, jež jim umožní zvítězit nad destruktivními silami peněz a politické moci. Ten, kdo projde procesem subjektivace, stane se schopným distancovat se od svého sociálního nálezení a pojímat sám sebe jako svůj vlastní výtvar. „Subjekt se projevuje tím, že se odpoutává od svého sociálního Já, od svých statusů a rolí, že odmítá autoritu a její normy, organizace a instituce“ (tamtéž, 605). Všechny mechanismy integrace Tourainovi splývají s reprodukcí moci. I proces socializace v rodině by měl být přeměněn tak, aby přispíval ke vzniku subjektu, který odmítá každé formování. Sociální integrace je nejen škodlivá, ale i zbytečná. Když budeme skutečně chtít, můžeme žít společně v rovnosti i různosti a s respektem ke druhým. Stačí k tomu uznání Jiného, který je tak jako já rovněž nositelem Subjektu.

Můžeme se pokusit shrnout: Alain Touraine postupně obětoval nejen svůj koncept postindustriální společnosti, ale také svoji koncepci historicity, svoji víru v transformační schopnosti nových sociálních hnutí a nakonec i koncept sociálního aktéra.⁶ Zbývá jenom poněkud tajemný Subjekt, který vzniká z ničeho a vystačí si docela sám. Jeho

5 Podrobněji o situacionismu a gnosticizmu a jejich vlivu na protestní hnutí ve Francii koncem 60. a v 70. letech viz Jan Keller (2019).

6 Danilo Martuccelli již v reakci na Tourainovy práce z 80. a 90. let konstatoval, že se jedná o „prométheovskou koncepci sociálního aktéra“. Touraine se opakovaně zřiká ideje společnosti ve prospěch jediného a výhradního pojmu Subjekt. Subjekt se stává jak kritériem dobra, tak principem integrace. Nejuvědoměleji se snaží být uznání jako

jediným skutečným povoláním je hájit lidská práva. S touto výbavou stojí vůči všemocným silám ekonomiky a politiky. Tento Subjekt se rodí v důsledku destrukce společnosti způsobené ekonomickou globalizací a financionalizací ekonomiky. Není vysvětleno, jakým způsobem by mohl takový Subjekt zpochybnit, či dokonce překonat mechanismy ekonomické a politické moci, díky nimž se zrodil. To nebrání Tourainovi, aby v samotném závěru knihy sdělil: „Vytvoření nového sociálního aktéra je pro překonání aktuální ekonomické krize ještě nezbytnější než mít rovnováhu veřejných financí či ekonomický růst“ (tamtéž, 632).

1.1.4 Logika našeho výkladu

Na rozdíl od Alaina Touraina nevyklučujeme možnost, že psát nekrolog na sociologii by bylo předčasné. Výsledky, jichž dosáhla, si zaslouží jemnějšího zpracování. Na přehledu vývoje vybraných sociologických disciplín rozvíjených francouzskými badateli se pokusíme ukázat, že ve vývoji současně vyspělé společnosti se vyskytuje sice řada problémů, nic však nesvědčí o tom, že by se vymykaly napětím, která zde existují od vzniku modernity, či že by dokonce ohlašovaly její konec.⁷ Postupně tak provedeme čtenáře problematikou sociální struktury, otázkami práce a zaměstnání, studiem formálních organizací, výsledky bádání o škole a vzdělávání, rodině a příbuzenství, městě a bydlení. O každém z těchto témat bude pojednáno stejným způsobem. Nejprve budeme sledovat hlavní tendence vývoje francouzské společnosti ve zmíněné oblasti.⁸ Poté budou představeny některé často citované

Subjekt mladí lidé, ženy, imigranti, členové menšinových skupin a ochránci životního prostředí (Martuccelli 2008, 413–414).

7 Samotná francouzská sociologie podobnou bilanční studii nenabízí. Práce kolektivu autorů, který vedl Jean-Michel Berthelot (2000), pojednává poměrně stručně o vývoji sociologie města, sociologie rodiny a sociologie vzdělávání od 60. do 90. let 20. století. Ani naše práce pochopitelně není schopna obsáhnout sociologickou produkci v celé její šíři. Opomíjíme mimo jiné politickou sociologii, sociologii zdraví a nemoci, sociologii médií, sociologii náboženství, sociologii umění, sociologii vědy. Zaměřujeme se primárně na vývoj sociální struktury a na oblasti, které jsou s tímto vývojem nejužejí spjaty a v nichž se proměny společnosti bezprostředně odrážejí.

8 V těchto částech vycházíme ze souhrnných prací o vývoji francouzské společnosti od poloviny 20. století. Jedná se o knihy, jejichž autory a vedoucími týmů jsou: Henri Mendras (1980), Jean-Daniel Reynaud a Yves Grafmeyer (1981), Louis Dirn (1991), Pierre Rosanvallon (1998), Yves Crozet, Dominique Bolliet, François Faure a Jean Fleury (2005), Olivier Galland a Yannick Lemel (2011), Michel Kokoreff a Jacques Rodriguez (2012).

a vlivné sociologické výzkumy a analýzy zabývající se danou problematikou. Nakonec budou shrnuty spory a diskuse, které se v těchto ohledech odehrály a dosud odehrávají.

22 | Nejprve budou tímto způsobem analyzovány proměny světa práce, které sehrávají klíčovou roli při proměnách sociální struktury. Francie se během zkoumaného období změnila ze země drobných podnikatelů a živnostníků v typickou zaměstnaneckou společnost, posuny v socioprofesionální struktuře tento vývoj odrážejí. K významným aspektům těchto proměn patří masový vstup žen na trh práce, zavádění nových typů pracovních kontraktů, zásadní změna vzdělanostní a kvalifikační úrovně populace, ale také návrat masové nezaměstnanosti a nové formy pracovních konfliktů. S proměnami trhu práce úzce souvisí změny ve fungování formálních organizací, a to jak v soukromé, tak ve veřejné sféře. V této souvislosti budou představeny hlavní body diskusí o inovacích v řízení soukromých firem i veřejných institucí, ale také polemiky týkající se dopadů nových forem řízení na zaměstnance. Následovat bude rozbor vývoje v oblasti školství, kterému francouzská sociologie věnuje již tradičně značnou pozornost. Od dob Émila Durkheima byla republikánská škola považována za jeden z hlavních pilířů celé společnosti a za záruku její integrity. Aktuálnost této problematiky ještě vzrostla poté, co došlo k rozsáhlé demokratizaci přístupu ke vzdělání. Nástroj v podobě socioprofesionálních kategorií umožňuje sledovat vztahy mezi růstem vzdělanosti populace, proměnami sociální struktury a dynamikou sociální mobility. Jak uvidíme, právě v souvislosti se vzděláváním se ve francouzské sociologii vede již od 60. let řada živých sporů a diskusí týkajících se především skutečné míry demokratizace, k níž vedlo zmasovění přístupu ke vzdělání. Sociologie rodiny, která se ve Francii rovněž rozvíjí zejména od 60. let minulého století, reaguje na výrazné proměny jak ve vztazích mezi manželi a partnery, tak ve vztazích mezi rodiči a dětmi. V diskusích se střetávají důkazy o narůstající křehkosti moderní rodiny s tvrzeními o přetrvávání významu této instituce napříč generacemi. Vývoj sociologie města v syntetické podobě zrcadlí snad všechny prvky analyzované v předchozích částech. Proces urbanizace zásadně poznamenal jak podobu sociální struktury, tak dynamiku sociální mobility. Podobně pronikavě se změnil charakter trhu práce, a také vznik společnosti zaměstnání je jen druhou tváří přesunu obyvatel z venkova do měst. Právě přesun obyvatel do měst úzce souvisí s přechodem k postindustriální společnosti, koresponduje s nástupem globální společnosti a patří k základním předpokladům formování postmoderního myšlení. Diskuse, které probíhají v této oblasti, si především v souvislosti s rozvojem metro-

polí všímají nerovností mezi městem a venkovem, mezi různými typy měst i mezi různými částmi velkoměst.

Dvě závěrečné kapitoly mají charakter syntézy. Ta vychází z dědičství Durkheimova myšlení, v jehož centru stály otázky sociální integrace a regulace. V rovině integrace je podána historie a je představen současný stav debat o sociální exkluzi. Zároveň je ukázáno, jakým způsobem přistupují francouzští sociologové k otázce sociální regulace v prostředí postupující individualizace společnosti. Je zřejmé, že uspokojivost odpovědí na tyto otázky má zásadní dopad na perspektivy sociologie jako uznávané vědní disciplíny.

Nemělo by smysl zastírat, že tato kniha má i další ambici. Zprostředkovat informace o tom, co lze najít v současné francouzské sociologické produkci, pro ty, kdo mají tendenci se domnívat, že existuje jen sociologie anglosaské proveniencie. A snad i usnadnit orientaci těm, kteří by něco z její myšlenkové produkce rádi využili. Abychom se vešli do vymezeného rozsahu, referujeme pouze o francouzských autorech a nerozebíráme souvislosti jejich myšlení se sociology a celými proudy myšlení nejen anglosaského. Na druhé straně se v případech francouzské produkce neomezujeme pouze na díla sociologů, uvádíme i práce historiků, antropologů, ekonomů, politologů, psychologů, sociálních geografů či filozofů všude tam, kde je považujeme za sociologicky relevantní. Je to dáno jednak tím, že řada prezentovaných sociologů vystudovala více oborů, jednak tím, že ve francouzských společenských vědách vládne výraznější interdisciplinární duch, než na jaký jsme zvyklí u nás.

| 23

1.2 Od společnosti průmyslové k postindustriální

S teorií „postindustriální společnosti“ přicházejí zhruba ve stejné době francouzský sociolog Alain Touraine (1969) a americký sociolog Daniel Bell (1974). I když se v řadě názorů lišili, oba konstatovali, že na rozdíl od společnosti průmyslové, která byla soustředěna kolem strojového přetváření surovin a materiálů, se ve společnosti postindustriální stávají strategickým zdrojem vědění a informace. Tento přechod má určité dopady na strukturu společnosti a na způsob jejího fungování. O charakter těchto dopadů je dosud veden spor. Část badatelů předpokládá, že postindustriální společnost povede k větší sociální integraci a umožní vyšší míru participace řadových pracovníků na řízení ekonomiky a občanů na výkonu politické moci než společnost průmyslová. Jiní se naopak domnívají, že tento typ společnosti vyvolá konflikty, které budou jiného typu, než byl konflikt mezi pra-

covní silou a kapitálem, jenž probíhal v klasické modernitě. Ozývají se i vyloženě pesimistické hlasy, podle nichž dojde v postindustriální společnosti ke ztrátě vymožeností a k ohrožení jistot, které víceméně spolehlivě zaručovala společnost průmyslová.

1.2.1 Tourainovo pojetí postindustriální společnosti

24 | Tourainova koncepce postindustriální společnosti je značně kritická, nese v sobě živé svědectví o době a místě svého vzniku, tedy o prostředí francouzské univerzity konce 60. let 20. století. Autor je přesvědčen, že ekonomicky vyspělá západní společnost jednou provždy překonala problém chudoby a bídy a opustila nejbrutálnější formy útlatku spojené s násilím a přímým donucením. Vztahy nadvlády a podřízenosti v ní však přetrvávají, projevují se jen mnohem nenápadněji a rafinovaněji než dříve. Mají podobu obrovské mocenské asymetrie mezi byrokratickými aparáty ekonomického a politického rozhodování a těmi, kdo jsou jejich rozhodnutím podřízeni, tedy nalézají se ve stavu „závislé participace“, vykonávají příkazy, jež sami nevydali. Tento rozpor nahradil to, co bylo ústředním protikladem průmyslové společnosti, tedy konflikt mezi kapitálem a prací. Zmíněná forma dominance se projevuje nejen v oblasti výroby. Také priority vzdělávání a rytmus spotřeby jsou určovány potřebami integrace hierarchizovaného celku. V tomto rámci probíhá kulturní manipulace, tedy tvarování potřeb a postojů populace podle zájmů velkých organizací ovládajících výrobu i výkon moci. Odtud pochází odcizení jako stav společnosti, jejíž členové víceméně dobrovolně vykonávají to, co je v zájmu vládnoucí technokracie.

Silou, která jako jediná může tyto poměry změnit, jsou podle Touraina mladí lidé, především studenti.⁹ Zosobňují vzpouru kreativity oproti donucující moci. Jestliže se univerzita nevzbouří proti technickým a ekonomickým aparátům moci, zůstane i ona prostředím závislé participace, tedy nástrojem odcizení. Univerzita nesmí produkovat jen profesionály a specialisty, musí pěstovat kritického ducha schopného analyzovat formy manipulace, které nahradily vykořisťování a reprodukují se přímo uprostřed blahobytné společnos-

⁹ Za další možnou formu odporu proti centrální moci technokracie považoval tehdy Touraine regionální hnutí chránící práva lokalit a svéráz místního života. Jiného potenciálního aktéra změn viděl v seniorech a v zaměstnancích, kteří jsou profesně neperspektivní už někdy kolem čtyřicátého roku svého věku. Tito pracovníci bez budoucnosti mohou vytvořit nový proletariát, tedy velkou skupinu, kterou technický pokrok odepisuje, podobně jako klasický kapitalismus vykořisťoval dělníky.

ti. Tento úkol je o to naléhavější, že dělnická třída už není hlavním historickým aktérem, který by chtěl a mohl poměry změnit. Dělníci už nejsou chudí, integrovali se do společnosti masového konzumu. Chudoba se nyní týká příslušníků různých menšin, seniorů, níže kvalifikovaných žen či etnických menšin. I když oblast výroby neztrácí svou důležitost, hlavní revoluční změny se odehrají ve sférách kultury, spotřeby a vzdělávání, které jsou v postindustriální společnosti s výrobou úzce svázány. Nejde o boj ekonomický, nýbrž kulturní. Ovládané třídy nejsou definovány bídou, nýbrž konzumem sloužícím nikoliv jejich potřebám, nýbrž potřebám růstu systému. Jejich problém nespočívá v tom, že by byly ze společnosti vyloučeny, nýbrž v tom, že jsou do ní integrovány způsobem, který je k užítku mocných | 25 (Touraine 1969, 103).

Proti komu je třeba revoltující síly zaměřit? Třída buržoazie, jež byla svázána s průmyslovou společností, ztratila své postavení v systému dominance a je nahrazena technokraty, tedy nikoliv provozními techniky, nýbrž těmi, kdo řídí státní správu a chod velkých firem. Tato třída se nevěnuje soukromé akumulaci majetku, ale veřejnému programování chodu celé společnosti. Horní řídicí vrstvy se neopírají o vlastnictví. Privilegované postavení jim zajišťuje získané expertní vědění. Záměrně zakrývají existenci konfliktů a nerovností ve společnosti a vydávají se za ty, kdo nezištně pečují o maximální nárůst bohatství pro všechny. Stojí v čele velkých organizací a řídí oblast výroby i spotřeby takovým směrem, aby to posilovalo moc těchto organizací, tedy jejich vlastní moc. Hlavní konflikt postindustriální společnosti proti sobě staví ty, kdo kontrolují produkci i spotřebu ve jménu stále rychlejšího růstu a zvyšování produktivity, a řadové pracovníky v závislém postavení. Ti nehájí v první řadě své mzdy, jde jim spíše o potřebu elementárního bezpečí, o předvídatelnou osobní budoucnost a možnost dát v rychle se měnícím prostředí smysl svému životu. Osou tohoto konfliktu už není vykořisťování, tedy rozporné zájmy v oblasti výroby, nýbrž rozpory mezi potřebami systému a potřebami těch, kdo v něm žijí, ale nemohou spolurozhodovat o jeho chodu a nasměrování. Otázka sociální a koncept vykořisťování byly nahrazeny jinými tématy: bojem o kontrolu informací, úsilím o svobodu univerzit, snahami o zajištění autonomie lokálních komunit a sporem o skutečně spravedlivé rozdělení příjmů.

Touraine tedy pohlíží na postindustriální společnost jako na novou formu koncentrace moci, kdy vládnoucí vrstvy expertů a řídicích pracovníků manipulují potřebami členů společnosti tak, aby to přispívalo k růstu systému, který jim zajišťuje privilegované postavení. Samotný Touraine se ovšem ve svých pozdějších pracích od termínu

postindustriální společnost distancuje. Domnívá se, že tento pojem je třeba opustit, protože byl příliš vázán na optimismus ohledně vývoje po druhé světové válce a vlastně nepředvídal žádnou významnější změnu oproti společnosti průmyslové (Touraine 1984, 240). O čtvrt století později tento názor zopakoval, když konstatoval, že postindustriální společnost, která je především společností komunikace, se povahou nikterak neliší od jiných etap průmyslové společnosti (Touraine 2010, 26).

26 | 1.2.2 Optimistické názory na postindustriální společnost

Prototypem optimistického pohledu jsou práce Jeana Fourastié. Tento ekonom již od konce 40. let 20. století vítá příchod společnosti, která osvobodí člověka od dřiny v zemědělství i od monotónní práce v průmyslu a přenesení těžisko aktivit do terciéru. Surovinou, která se bude v sektoru služeb obrábět, bude samotný člověk (Fourastié 1949).

O třicet let později rozvinul tuto myšlenku ve své patrně nejnivnější práci (Fourastié 1979). Vychází v ní z porovnání dvou již na prvý pohled zcela odlišných vesnic. Madère je tradiční vesnicí, kde naprostou většinu obyvatel tvoří rolníci, jejich ženy nejsou ekonomicky činné, pečují o domácnost. Práce je zde tvrdá, spotřeba domácností omezená jen na to nejnnutnější. Všichni obyvatelé jsou praktikující katolíci, kostel je centrem duchovního života vesnice. Naproti tomu Cessac je vesnice moderní, zemědělská práce je zde mnohem produktivnější, většina obyvatel je zaměstnána ve službách. Pro obec je charakteristický vysoký komfort, hygiena, pokročilá životní úroveň. Na mši chodí zhruba už jen každý pátý vesničan. Pointou výkladu je, že ve skutečnosti se jedná o tutéž vesnici, obec Douelle ležící na řece Lot nedaleko města Cahors. Život v ní dělí ovšem časová vzdálenost třiceti let. Na tomto pozadí Fourastié líčí zásadní proměny poměrů a vypočítává míru zbohatnutí Francie mezi lety 1946 až 1975. Jeho studie vyznívá jako polemika s mladými lidmi, kteří využívají všech výhod pokroku v oblasti hygieny, dopravy, informačních systémů, sociálních jistot, a přitom kritizují konzumní společnost. Sám autor vyjadřuje nejistotu ohledně toho, zda a jak dlouho tento nebyvalý vzestup potrvá. Název knihy pojednávající o „třiceti šťastných letech“ se ujal pro označení prvních tří dekád poválečného vývoje nejen Francie, ale i dalších ekonomicky vyspělých zemí.

Ještě optimističtější líčí vývoj společnosti při přechodu od průmyslové k postindustriální Henri Mendras, který spolu s Michelelem Forsé

mapuje sociální proměny poválečných dekad (Mendras a Forsé 1983). V další své publikaci hovoří přímo o druhé francouzské revoluci (Mendras 1988). Tato revoluce měla proběhnout ve dvou dekadách sahajících od poloviny 60. do poloviny 80. let 20. století. Svým významem je plně srovnatelná s tou z roku 1789. Zatímco Velká francouzská revoluce stála u zrodu moderní společnosti, tato druhá revoluce transformovala modernitu do nové podoby. Ústřední tezí knihy je tvrzení, že Francie se stala v tomto období zemí silných středních vrstev, do nichž se integrovali jak příslušníci klasické buržoazie, tak proletariát. Spolu s tím převládl v celé společnosti individualismus ve smyslu svobody každého určit si svůj vlastní způsob života a podle vlastního uvážení ho libovolně měnit. Nehrozí přitom propad do anomie, neboť regulující instituce v podobě státu, armády a školy si podržely svoji autoritu. Za nositele změn chování a proměn hodnotové orientace jsou označeni členové „inovačního jádra“, především učitelé, pracovníci kultury a sociálně-zdravotní profese. Jejich kulturní liberalismus se rozšířil do celé společnosti a nahradil v ní třídní vidění.

| 27

Kritici Mendrasovy koncepce konstatují, že jeho datování „druhé francouzské revoluce“ lze stěží obhájit, neboť ani v polovině 60. let, ani v polovině 80. let nedošlo ve Francii k ničemu převratnému. Skutečně výrazné změny, které proběhly v polovině 70. let a zasáhly jak oblast ekonomickou, tak sociální, přitom Mendras přehlíží. Opomíjí nástup ekonomické krize, vlnu masové nezaměstnanosti, šíření neplnohodnotných pracovních smluv a problémy skupin, které se ocitají na okraji společnosti. Nevidí žádné rozpory mezi liberalismem kulturním a liberalismem ekonomickým, jenž nastupuje právě v polovině údajně revolučního období a pozměňuje ekonomickou, sociální i politickou mapu země. Jeho koncept společnosti jediné široké střední vrstvy zastírá jak pozvolné šíření sociální exkluze, tak přetrvávání existujících majetkových a mocenských nerovností.

1.2.3 Kritické názory na postindustriální společnost

Optimistické představy o povaze postindustriální společnosti koriguje sociální filozof André Gorz (1988). Vychází přitom z kritiky iluzí o společnosti volného času, které byly módní především v 70. letech 20. století. Konstatuje, že ekonomika sice usiluje o dosahování úspor práce a času, činí tak však jen proto, aby je mohla použít jinde. K osvobození volného času nemůže v rámci tržní ekonomiky dojít nikdy. I volný čas se stává jen rozměrem, jehož užitečnost je měřena jeho přispěním pro rozvoj směny a výnosnost kapitálu. Ekonomie

28 | nemá žádný prostor pro aktivity, které neslouží ekonomickým cílům. „Mít dost“ je bytostně neekonomická kategorie. Účetnictví tuto kategorii nezná, pohybuje se jen v dimenzích „více“ nebo „méně“. S přechodem od průmyslové k postindustriální společnosti se na této logice nic nemění. Stále platí, že kapitalistický systém nepřipouští žádný limit. Ignoruje nejen kategorii „dostatečné“, ale také kategorii „příliš“. Jakmile jde o měření výkonu, žádné množství nemůže být příliš vysoké, žádná firma nemůže vydělávat příliš mnoho peněz, žádný dělník nemůže být příliš produktivní. Proti této ekonomické racionalitě nejdu ani požadavky zaměstnanců na zvyšování platů. Proti ní bylo, kdyby zaměstnanci požadovali například více volného času, tedy kratší práci, a to za mzdu, která jim bude dostačovat. Konzum však musí překračovat jakoukoliv dosaženou potřebu, aby mohl působit ve službách „potřeb produkce“, tedy kapitálu. V tom je tajemství neodolatelné dynamiky, s jakou ekonomický podsystem rozšiřuje svůj vliv na všechny oblasti života včetně volnočasových.

Koncem 20. století má za sebou Francie již dvě dekády hospodářských a sociálních potíží, což se odráží také v hodnocení vývoje postindustriální společnosti. Historik ekonomiky Nicolas Baverez ve zřetelné narážce na Fourastiého koncept třiceti šťastných let píše knihu pojednávající o „třiceti žalostných letech“ (Baverez 1998). Konstatuje v ní, že francouzská ekonomika se od 70. let zpomalila, spolu s poklesem tempa růstu a s poklesem investic došlo k nástupu masové nezaměstnanosti. Šíří se sociální exkluze spojená se ztrátou zaměstnání, zároveň narůstá daňové břemeno pro zaměstnance. Narůstají ovšem i pochybnosti o kvalifikovanosti elit, dochází k paralyzování institucí, množí se finanční skandály. To vše ohrožuje důvěru, která je základním předpokladem fungování společnosti.

Výrazně kritický pohled na postindustriální společnost je obsažen rovněž ve studii ekonoma Daniela Cohena (2006).¹⁰ Autor konstatuje, že společnost průmyslová alespoň ve 20. století fungovala v jistém ohledu podobně jako feudalismus – propojovala určitý způsob výroby s jistým typem sociálního zajištění. Kapitalismus 21. století pracuje na destrukci tohoto modelu. Dochází k rozkladu spojitých firemních pyramid na řídicí centrum a periferii subdodavatelů. Spolu s tím se ekonomická aktivita odpojuje od sociálního zajištění. Na celoplane-tární úrovni je toto odpojení podporováno globalizací. Všechny anebo téměř všechny země jsou vtaženy do téhož procesu ekonomické produkce, jejich sociální systémy zůstávají přitom velice odlišné, což má

¹⁰ Název Cohenovy studie byl inspirován knihou Raymonda Arona pojednávající o základech a výhledech společnosti průmyslové (Aron 1962).

vliv na jejich hospodářskou konkurenceschopnost. Základní organizační principy firem se mění vlivem financionalizace ekonomiky, k níž dochází od 80. let 20. století. Klíčová rozhodování o hospodářské strategii přecházejí z rukou manažerů do rukou akcionářů. Manažeři hájí jejich zájem, tedy maximální zhodnocení akcií v co nejkratším čase, nikoliv zájmy firem, tedy postupný, promyšlený a perspektivní rozvoj podniku. Důsledkem těchto změn je, že podnikatelská rizika jsou přenášena na zaměstnance, zatímco majitelé a akcionáři jsou vůči těmto rizikům stále více imunní. To je konec solidarity, která byla vepsána přímo v jádru průmyslové firmy. Hovořit v této situaci o společnosti postindustriální, pokračuje autor, je přinejmenším vágní. Není příliš výstižné definovat společnost tím, čím již není. Pro pochopení její povahy je nutno sledovat důsledky procesů, které rozbily klasický model průmyslové společnosti. Jedná se o nástup nových technologií, o restrukturalizaci trhu práce, o změnu v řízení firem, o dopady financionalizace ekonomiky, o celkovou proměnu kultury vlivem rozvoje individualismu a o změnu rozměrů ekonomického hřiště v důsledku nástupu současné vlny globalizace. Pro postindustriální společnost je charakteristické, že více než za výrobu zboží se platí jednak za fáze, které výrobě předcházejí (design, reklama), jednak za fáze, které po ní následují (distribuce, obchod). Tyto dvě fáze zůstávají v režii bohatých zemí, samotná výroba probíhá v zemích chudých. V globalizované dělbě práce bohatí prodávají zboží nemateriální povahy a kupují zboží povahy materiální, což zvyšuje nerovnosti mezi zeměmi.

Kritika příliš optimistických představ ohledně povahy postindustriální společnosti nezůstává omezena na oblast ekonomickou. François Dubet (1987) skepticky komentuje vývoj nových sociálních hnutí, od nichž si Alain Touraine původně sliboval pronikavou demokratizaci postindustriální společnosti. Všimá si toho, že ekologické hnutí nebojuje jen za záchranu přírody, ale i proti moci technokratů a jejich rostoucí kontrole různých sfér života. Hnutím regionálním nejde jen o nostalgii po agrární minulosti, ale chtějí obnovit kulturu a identity ohrožené státním centralismem. Feminismus vystupuje nejen proti diskriminaci žen, ale i za nové formy sociability. Všechna tato hnutí vycházela jednak z kritiky hodnot průmyslové společnosti, jednak vystupovala proti novým formám dominance a snažila se zohlednit dosud opomíjená témata. Od druhé poloviny 70. let však tato hnutí slábnou a rozkládají se. Namísto apelu na osobní svobodu a na radikální transformaci způsobu života se společností šíří pocit nejistoty a sílí volání po vládě tvrdé ruky. Je to vysvětlitelné ekonomickými potížemi. Spolu s koncem výjimečně vysokého tempa růstu se lidé věnují stále více obraně svých bezprostředních zájmů. Šíří se

pocit zklamání a nejednou i hněvu. Jde o známky neúspěchu hnutí, jež chtěla zavést do života společnosti nová pravidla. Dubet konstatuje, že sociální hnutí, která chtěla vytvořit alternativu k průmyslové společnosti, se ukázala být zároveň slabší, než jsme si mysleli, i účinnější, než jsme očekávali. Účinnější byla při likvidaci existujících forem kultury a slabší při prosazování forem nových a adekvátnějších.

30 | Sociolog a ekonom Pierre Veltz (2017) se domnívá, že diskurz postindustriální společnosti nadělal hodně škod, protože představil průmysl jako věc minulosti a nedocenil potíže, které budou spojeny s přechodem do postprůmyslové fáze. Předpokládalo se, že tak jako byli průmyslem vstřebáni ti, kdo odcházeli ze zemědělství, najdou nyní lidé z továren uplatnění ve službách. Tento způsob „recyklace pracovníků“ se však příliš nedaří. Samotný termín „postindustriální společnost“ je přitom problematický, protože neříká nic o směru dalšího vývoje. Proto autor navrhuje používat raději termín „společnost hyperindustriální“. Je v něm obsažena jak novost, tak také určitá kontinuita s průmyslovou společností. V hyperindustriální společnosti sice klesá počet míst v průmyslové výrobě, ale ekonomika dotyčných zemí má stále průmyslovější charakter v důsledku toho, že logika průmyslové výroby se přenáší do poskytování služeb i do „ekonomiky idejí“. Nástup hyperindustriální společnosti přináší řadu paradoxů. Větší propojenost (internet, doprava) v ní nevede k rovnějšímu rozdělení kompetencí a zdrojů, nýbrž k bezprecedentní polarizaci. Zatímco v Asii střední vrstvy mohutní a jejich příjmy rostou, příjmy středních vrstev vyspělých zemí stagnují. O to rychleji narůstají příjmy jednoho procenta nejbohatších. Hyperindustriální společnost tak v nové podobě reprodukuje a umocňuje rozpory, které ve třech dekadách po druhé světové válce dokázala mírnit společnost průmyslová.

V souvislosti s postindustriální společností bývá pochopitelně tematizována problematika společnosti služeb. Za klasika v této oblasti bývá považován ekonom Jean Gadrey. V práci věnované analýze takzvané nové ekonomiky Gadrey (2000) rozebírá potíže spojené s měřením růstu a produktivity v oblastech, jako je zdravotnictví, vzdělávání či sociální práce.¹¹ Poukazuje přitom na četné paradoxy měření toků v případě lidí nemocných či sociálně potřebných. Namísto měření nárůstu toků navrhuje v těchto případech vyhodnocovat zlepšování

¹¹ Na stejný problém poukazuje ekonom a sociolog Jean-Louis Laville (2005). Kategorie produktivity a růstu byly rozpracovány v souvislosti s průmyslovou výrobou. Je otázka, jaký mají smysl ve společnosti služeb. Za ústřední problém celé sféry služeb považuje Laville nalezení způsobu, jak skloubit tržní aspekty poskytování služeb s jejich sociálním posláním zajišťování solidarity.

stavu. Pozornost věnuje dopadům nových technologií na počet a kvalitu příležitostí na trhu práce. Je poměrně skeptický ohledně přínosu těchto technologií k nárůstu pracovních míst vyžadujících vysokou kvalifikaci. Poukazuje na ambivalentnost dopadů informačních technologií. Přinášejí vyšší zájem o práci i vyšší stres a únavu, mohou zvyšovat míru integrace, ale také produkovat exkluzi. „Podle pravidel, která budou přijata, mohou počítače buď vést ke světu tvrdšímu, nerovnějším, kulturně ovládanému, anebo ke světu více pluralitnímu a k novým formám solidarity“ (Gadrey 2000, 77). Stejně rozporných podob může nabýt celá postindustriální společnost. Může se vyvinout do duálního modelu s minimem služeb vysoce kvalifikovaných a maximem služeb málo odměňovaných a nedostatečně zajišťujících ty, kdo je vykonávají. Anebo se může vyvinout do podoby modelu integrovaného, kdy budou převládat pracovníci služeb lépe odměňovaní a pevně zapojení do jádra svých firem. Z povahy informačních technologií ani z povahy charakteru služeb samotných přitom nijak neplyne, který z obou modelů nakonec převáží.

| 31

V další práci pojednávající o sociálních a ekonomických aspektech oblasti služeb Gadrey (2003) zpochybňuje představu o postindustriální společnosti jako o společnosti, ve které jsou průmyslové aktivity službami plynule a nevratně vytlačovány. Upozorňuje na to, že velkou a neustále rostoucí část služeb tvoří služby poskytované průmyslovým a dalším firmám. Řada nově vzniklých subjektů poskytujících služby je jen důsledkem rozvoje praktik subdodavatelství. Služby mají tendenci vytvářet tlak na vznik nových služeb. Jedněmi z největších spotřebitelů služeb jsou banky, pojišťovny, obchod, doprava a telekomunikace, tedy organizace působící v terciéru. Navíc dochází k industrializaci služeb, k jejich standardizaci a automatizaci, ať již v oblasti dopravy, úklidu či prodeje. Gadrey si všímá dvou rychlostního charakteru služeb. Existence silných nerovností v příjmech vede k odstupňování jejich kvality. Luxusní služby jsou na špičkové úrovni poskytovány bohatým klientům například v hotelích a restauracích, při trávení volného času, ale také ve zdravotnictví, vzdělávání a justici. Méně solventní část populace získává služby nižší kvality a řadu služeb si poskytuje z úsporných důvodů samoobslužně.

1.3 Od společnosti národní ke globální

Sociologie se formovala v rámci národních států. Tato skutečnost ovlivňuje sociologické myšlení až do současné doby. Pokud badatelé mluví o společnosti, mají zpravidla na mysli svoji vlastní zemi. Vý-

zkumy, které se snaží porovnávat různé země mezi sebou, narážejí na spoustu metodologických problémů souvisejících s kulturní a historickou jedinečností jednotlivých národních států a kultur. Postavení, vliv a perspektivy dalšího vývoje národních států silně ovlivňuje proces globalizace. Na samotném národním charakteru sociologie se toho však příliš nemění. I nadále vycházejí společenskovědní badatelé primárně ze znalostí reálií své vlastní země. S fenoménem globalizace se vyrovnávají v zásadě dvojitým způsobem. Většina z nich věnuje v rámci svých studií pozornost tomu, jak tento proces ovlivňuje předmět jejich bádání (např. povahu trhu práce, způsob fungování organizací, změny sídelní struktury aj.). Nepoměrně méně je těch, kteří se snaží komplexně uchopit proměny celé společnosti, k nimž dochází vlivem současné globalizační vlny, podat tedy jakousi sociologickou teorii globalizace. V tomto ohledu sociologové poněkud zaostávají za ekonomy a politology. Na rozdíl od nich se však snaží vést diskusi o globalizaci méně v ideologickém tónu a více se zabývají jejími empiricky zachytitelnými projevy. Všímají si zejména toho, jaké dopady má ekonomická globalizace na vývoj sociální struktury a jak posiluje diferenciaci mezi centrem a periferií.

1.3.1 Národ z perspektivy sociologie

Dříve než se budeme věnovat tématu globalizace, povšimněme si, jakým způsobem francouzská sociologie pohlíží na otázku národa. Explicitně je tomuto tématu věnována obsáhlá studie socioložky Dominique Schnapper (1991). Ve svém pokusu o definici národa vychází z dvojího chápání, které se ustavilo v 19. století. Francouzské pojetí je založeno na principu, že národ vzniká jako projev vůle občanů, jeho základem je nepsaná smlouva o jednotě svobodných a navzájem si rovných individuí. Naproti tomu v německém chápání dominuje představa národa jako historicky vzniklého společenství zakotveného v etnické rovině a udržovaného pohromadě společnými předky, sdílenou tradicí, kulturou a řečí. Zatímco francouzské pojetí vychází ze svobody, s níž si individua volí svoji společnou budoucnost, pojetí německé je založeno na představě podmíněnosti lidského jednání náležením ke společenství, jež se zformovalo v minulosti. Rizikem německého pojetí národa je naprosté podřízení jedince celku, rizikem pojetí francouzského je, že z vůle jednotlivých členů dojde k oslabení společného pouta a k vypovězení nepsané smlouvy o jednotě národa. Odlišnost těchto dvou pojetí je dána mimo jiné tím, že ve Francii existoval společný stát dříve, než došlo k ustavení národa, zatímco v Německu tomu bylo naopak.

Sociologická definice, kterou autorka nabízí, chápe národ jako politickou formu, jež přesahuje rozdílnosti uvnitř určité populace a integruje ji za účelem dosažení společného politického projektu. V polemice s pojetím Ernesta Gellnera zdůrazňuje, že moderní národy nevznikly jen z důvodu usnadnění procesu industrializace. Stoupenci národní ideje v 19. století usilovali zároveň o svobodu, rovnost, o nezávislost lidu na vládnoucích dědičných elitách, o jeho účast na moci státu. Zároveň mají všechny evropské národy také rozměr pospolitostní, spojovala je realita či alespoň ideologie dávného společného původu a vědomí náležení k celku, což jednak posilovalo vnitřní homogenitu, jednak zvyšovalo vnímání odlišností směrem navenek.

Autorka konstatuje, že v uplynulém půlstoletí došlo ke zpochybnění každé ze čtyř institucí, které lze považovat za důležité při budování a udržování povědomí příslušnosti k národu. Hlavním úkolem francouzského školství bylo posilovat patriotismus a zejména od 80. let 19. století kulturně homogenizovat populaci různých regionů. V současnosti získávají žáci a studenti sice mnohem více technického vědění, ubývá však znalostí v oblasti národních dějin, francouzského jazyka a literatury i geografie. Od učitelů se vzhledem k jejich nízké sociální pozici a prestiži už ani neočekává, že budou vychovávat k vlastenectví. Také armáda je stále více zaměřena na zvládání technických znalostí, čím dál více vojáků jich využívá k získání dovedností, které následně uplatní u soukromých firem. Na ty, kdo v armádě zůstávají, je pohlíženo jako na jakékoliv jiné státní úředníky.

Rovněž církev, třebaže neměla republikánské postoje, přispívala k integraci národa. Dnes prochází tato instituce krizí, která se projevuje jak poklesem počtu věřících, tak úbytkem kněží. Ti, kteří ještě zbývají, zastávají spíše roli sociálních pracovníků. Krizí procházejí také odbory, jež v minulosti sehrály určitou roli při integraci dělníků a zaměstnanců do národního rámce. Individualizace kontraktů a pracovních podmínek a nové způsoby řízení oslabují roli odborů a vedou k dalšímu úbytku členstva. Na základě těchto skutečností klade autorka otázku, zda je v současné době ještě možno pomocí ideje národa překonávat rozdílnosti uvnitř společnosti a získávat podporu pro společný politický projekt. V situaci, kdy sílí tlaky globalizace a ekonomický diskurz převládá nad vším ostatním, je v této věci spíše skeptická. Ekonomický život postavený na všudypřítomné konkurenci zatlačuje do pozadí hodnoty, které by byly schopny občany spojovat.

1.3.2 Spor o charakter globalizace

34 | Ekonom Alain Minc (1997) je autorem práce, která může sloužit jako vzor bezvýhradné apologetiky procesu globalizace. Hovoří přímo o „šťastné globalizaci“. Tvrdí, že tento proces působí s nutností přírodních zákonů, a nazývá jej „zákonem ekonomické gravitace“. Domnívá se, že neexistuje žádný jiný myslitelný způsob vývoje než ten, který právě prožíváme. Ekonomická věda žádný jiný nepřipouští. Všem zemím přináší globalizace větší dynamiku, pro všechny znamená více trhu a méně státu. Budoucnost nepatří ani veřejné sféře, ani centralizovaným byrokraciím. Také pro Francii platí, že kdo se globalizaci dobrovolně nepřizpůsobí, kdo nebude akceptovat nová pravidla hry a nevyhoví „trhům“, sám se zařadí mezi poražené. Minc zásadně nehovoří o vládnoucích vrstvách ani o zájmových skupinách, vždy jen o anonymních trzích, jejichž pravidla se prosazují sama od sebe. Nová pravidla hry vyžadují především radikálně redukovat sociální stát a ochranu, kterou poskytuje, výrazně snížit daně a nesnažit se jakkoliv zasahovat do ekonomického života. Ekonom uznává, že globalizace může znamenat pro bohatší země například riziko odlivu pracovních příležitostí. Radí čelit tomuto riziku větším zacílením vzdělávání na potřeby firem. Domnívá se, že globalizace povede ke vzestupu většiny dříve chudých regionů světa, a tedy k postupnému vyrovnávání životní úrovně na celé planetě. Vůči tomuto procesu mohou kriticky vystupovat jediné extremisté, populisté a lidé, kteří nedokáží racionálně uvažovat.

V téže době jiný francouzský ekonom Pierre-Noël Giraud (1996) konstatuje, že globalizovaná ekonomika povede sice k rovnějšímu rozdělení bohatství mezi jednotlivými světovými teritorii, ale současně vyústí v prudký nárůst nerovností uvnitř každé země. V zemích, které dnes patří mezi bohaté, povede k vymizení středních vrstev a k vyostření sociální polarizace. Stejný názor sdílí ekonom Daniel Cohen (1997). Jako celek sice celý svět v globalizaci bohatne, zároveň se ale uvnitř mnoha zemí projevují nové formy chudoby a bídy. V Evropě narůstá nezaměstnanost, ve Spojených státech pracující chudoba. Nejvýraznější propasti tak přestávají být mezi rozvojovými zeměmi a zeměmi vyspělými, ale rysují se uvnitř každé země. Tato tendence poroste i nadále. Na rozdíl od Minca nepředpokládá Cohen, že řešením může být další nárůst vzdělanosti populace. Ten jen zvýší propast mezi těmi, kdo si osvojí typ vzdělání využitelný v globalizaci, a zbytkem společnosti. Navrhuje posílit veřejný sektor a podpořit nejvíce znevýhodněné skupiny zavedením základního příjmu.

V pozdější, široce historicky založené studii Daniel Cohen (2006) upozorňuje na podobnosti současného stavu se situací v 19. století.

Tehdy podle něj proběhla první vlna globalizace, která vykazuje řadu analogií s vlnou dnešní. Tehdy i nyní se tak děje pod taktovkou velmocí. Dříve to byla Velká Británie, dnes Spojené státy. Obě velmoci jsou zaměřeny merkantilně, prosazují volný obchod, protože z něj mohou vytěžit více než ti ostatní. Motorem obou vln globalizace jsou revoluce v oblasti dopravy a komunikace. Tehdy zrychlil obchodování telegraf, dnes je zrychluje internet. V minulosti to byly vlaky a parníky, dnes umožňují osobám i zboží rychlý přesun na velké vzdálenosti letadla. V obou případech je předpokladem intenzivního obchodu velký rozdíl mezi cenou surovin, práce a zboží v různých částech světa. Podle Cohena zaostává dnešní vlna globalizace oproti té minulé ve dvou ohledech: v oblasti financí a mezinárodní migrace. V 19. století byla polovina britských úspor a čtvrtina úspor francouzských investována do ciziny. Dnes není podíl úspor na investicích tak výrazný. V roce 1913 bylo 10 % světové populace tvořeno imigranty, kteří odešli ze země, v níž se narodili. Dnes jde jen o 3 % světové populace. V absolutních číslech je to sice více, ale vzhledem k těm, kteří zemi pobytu nemění, je to méně. V 19. století byly kontrakty uzavírané na různých místech světa po právní stránce stejně závazné. Také v tomto ohledu jsme dnes pozadu. Nadnárodní společnosti mívají poměrně často problémy s dodržováním uzavřených smluv na cizím území. Cohen se domnívá, že poměry v 19. století mohou posloužit jako laboratoř globalizace v téměř čistém stavu. Varovné je, že tehdejší vlna nevedla k tomu, že by chudší země dohnaly ty bohatší. Vedla naopak k velkému vyhocení nerovností. Zatímco v roce 1820 byla Anglie, měřeno výší HDP na obyvatele, jen dvakrát bohatší než Indie, v předvečer první světové války, kdy první vlna globalizace končila, byla už desetkrát bohatší (Cohen 2006, 45).

Globalizace realizuje celosvětově to, co nástup postindustriální společnosti uskutečnil v jednotlivých zemích. V mezinárodním měřítku v ní dochází k rozdělení firem na řídicí centrum a výkonnou periferii složenou ze závislých subdodavatelů. Chudší země tak mají na vybranou. Pokud se zapojí do mezinárodního obchodu, uvíznou v podřízených pozicích. Pokud se mu protekcionisticky uzavřou, budou hospodářsky dále zaostávat. Je to velký rozdíl oproti představám Émila Durkheima, který počítal s tím, že trh skrze dělbu práce spojí různé osudy a odlišné zájmy do organické jednoty. V globalizované ekonomice to funguje jinak. Jednotlivá centra si rozdělují trhy a často navzájem fúzují, jednotlivé periferie jsou v ostré konkurenci stavěny proti sobě a snižují si už tak nízké zisky. Protikladnost zájmů tříd, která doprovázela průmyslovou společnost v rámci národních států, se v globalizaci mění na protikladnost zájmů mezi centrem a periferií, uzavírá Cohen.

Dvacet let po Alainu Mincovi publikuje politolog Thomas Guénolé (2016) práci o „nešťastné globalizaci“. Definuje globalizaci jako „drahé využívání lidských a materiálních zdrojů planety ve prospěch nepatrné menšiny lidstva“ (Guénolé 2016, 13). Konstatuje narůstající propast mezi majetky několika desítek nejbohatších rodin a životními podmínkami chudší poloviny lidstva. Domnívá se, že faktická moc je v rukách jedné desetiny procenta oligarchů, kteří ji vykonávají ve svém vlastním zájmu. V jejich službách stojí příslušníci vyšší střední třídy, kteří profitují z nomádkého života na úkor usedlé populace. Považují se za liberály, což je zcela mylné, neboť liberálové byli proti dobývání renty, proti privilegiím rodinných klanů a proti oligopolům.

36 | Autor se domnívá, že proces sblížování ekonomik a kultur je součástí přirozeného vývoje. Je však přesvědčen, že je možno dát mu demokratičtější, ekologicky ohleduplnější a sociálně spravedlivější podobu, než jakou má v současnosti.

1.3.3 Zachycení dílčích dopadů globalizace

Poznatky o vlivu globalizace na různé stránky života společnosti jsou roztroušeny v celé řadě studií. Týkají se mocenských aspektů tohoto procesu, jeho vlivu na sociální strukturu, na proměny profesního života a trhu práce, na změnu požadavků vůči školství a systému vzdělávání, na proměnu sídelní struktury směrem k metropolizaci, na problematiku imigrace a střetávání odlišných kultur. Povšimněme si alespoň některých z nich.

Socioložka Anne-Catherine Wagner (1998) popisuje život globálních elit, konkrétně špičkových odborníků pracujících pro velké investory. Prostředí byznysu, ve kterém se pohybují, je ve všech zemích stejné. Tytéž hotely, tytéž kanceláře, tatáž auta, tytéž kluby pro trávení volného času. Protože jejich čas je drahý, mají nárok na řadu služeb. Zahraniční řídicí pracovníci se nesmějí rozptylovat praktickými starostmi. Seženou jim bydlení, pořídí služku, vyřídí vše od řídicího průkazu po opravy elektrospotřebičů. Zařídí jim povolení k pobytu, organizují nezbytné cesty do vlasti. Už od 60. let 20. století se otevírají soukromé školy pro děti z rodin, jejichž životní rytmus je dán internacionalizací ekonomiky. Ustavičná mobilita je v tomto prostředí běžnou normou, složení tříd se neustále mění. Školy pro děti cizích řídicích pracovníků udržují úzké styky s ambasádami příslušných zemí, žáci a studenti se účastní recepčí a vítání státníků. Socializují se do světa moci s jeho zvláštními kódy, učí se, že jsou něco jiného než ostatní, je v nich pěstován pocit výjimečnosti a elitářství.